

Türkiye Cumhuriyeti'nde Resmî Yurttaş Profiline Evrimi

FÜSUN ÜSTEL

Bu çalışma, iki temel soruya yanıt aramaktadır. İlk soru, Türkiye'de Cumhuriyet'in başından günümüze uzanan süreçte resmî yurttaş profiline ilk ve orta eğitim müfredat programında yer alan Yurttaşlık Bilgisi ders kitapları çerçevesinde nasıl inşa edildiği ve inşa edilen bu "makbul yurttaş" anlayışının liberal sözleşmecî ve toplulukçu yurttaşlık tasavvurlarından hangisiyle ne oranda örtüştüğü ile ilgilidir. İkinci soru ise, yine Yurttaşlık Bilgisi kitaplarında yer aldığı biçimiyle "makbul yurttaş"ın, "militan yurttaş" ve "sivil yurttaş" kategorileri açısından değerlendirilmesine yöneliktir.

II. Meşrutiyet döneminde *Malumat-ı Medeniye ve Ahlâkiye ve İktisadiye* dersi ile başlayan okulda yurttaş eğitimi, 1924 ders yılından itibaren ilk ve ortaöğretim müfredat programında yer alan *Malumat-ı Vataniye* dersi ile devam etmiş, 1927'de *Malumat-ı Vataniye*'nin yerini *Yurt Bilgisi*, daha sonra *Yurttaşlık Bilgileri*, 1985'ten sonra *Vatandaşlık Bilgileri*, doksanların sonlarından itibaren ise, *Vatandaşlık ve İnsan Hakları* dersi almıştır.

Batılı ülkelerde, yurttaşlık eğitiminin bağımsız bir disiplin olarak müfredat programlarına girmesi, 1860'lardan sonra, özellikle de İsviçre, Belçika, Almanya, Avusturya Macaristan ve Amerika Birleşik Devletleri gibi merkezi otoritenin mer-

kezkaç güçlere karşı ortak bir aidiyet bilinci geliştirmek istediği ülkelerde olmuştur (Vial ve Mogniotte, 1992: 27). Türk ulus-devletinin esin kaynağı Fransa'da ise, devrimin hemen ertesinden başlayarak, özellikle de 1792'den itibaren "okul"da yurttaş eğitimi yönünde müfredat programlarında bazı değişiklikler yapılır. Ancak bu erken dönemde henüz sistematik bir yurttaş eğitiminden söz etmek zordur. Müfredat programında yapılan sınırlı birkaç değişiklik çerçevesinde anayasanın incelenmesi ve cumhuriyetçi ahlağın temel erdemleri, sembolleri ve mitleri çerçevesinde yurttaşlık bilincinin geliştirilmesine yönelik bir irade ön plana çıkar. *Instruction Civique*'in bağımsız bir ders biçiminde ilk öğretim müfredat programındaki yerini alması ise, parasız, zorunlu ve laik eğitim sistemini yürürlüğe koyan 1883 tarihli yasa ile gerçekleşecektir. 1789 sonrasında Paris temsilcisi olarak yasama meclisine giren ve eğitim reformu çalışmalarında aktif bir rol üstlenen Condorcet'in yurttaşlık eğitiminin gerekliliği üzerine 1792'de dile getirdiği görüş, günümüzün "sivil yurttaşlık-militan yurttaşlık" tartışmaları açısından değerlendirildiğinde önemli ipuçları verecek niteliktedir. Condorcet'e göre, "Devletin bir tür siyasal din yaratmaksızın ve özgürlüğü ihlal etmeksizin yurttaşlar yetiştirme görevi

bulunmaktadır" (Vial ve Mougnotte, 1992: 23). 1792 Fransa'da devrimin radikalleştiği bir döneme denk gelir. 28 Mart 1883'ten başlayarak *Instruction Civique* bağımsız bir ders olarak müfredat programlarında yer aldığı anda ise, Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet dönemi yaşanmaktadır. 1880'li yıllarla birlikte yaşanan bir dizi siyasal bunalım, ulus-devletin -ve bu arada cumhuriyetçi *cred'o'nun*-konsolidasyonunu gerektirir. Nitekim dönemin Eğitim Bakanı Jules Ferry'nin ilköğretim öğretmenlerine gönderdiği yönergelerin de açıkça ortaya koyduğu gibi, amaç artık Hıristiyan ahlakının laik bir versiyonu olacak yeni bir ahlaki eğitim vermek ya da Condorcet'in tehlikelerine işaret ettiği "siyasal din" yaratmaktır. Nitekim 1871 Prusya yenilgisinin "ulusal gurur"da yarattığı travmanın gölgesinde kurulan uzun ve zorlu III. Cumhuriyet dönemi boyunca tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisinin temel hedefi, yurtseverliğin telkinidir.¹ Bu yurtseverlikte, vatana yönelik "aşk"tan, atalar kültürüne kadar varan farklı vurgular, farklı dönemlere ve kriz anlarına eşlik eder.

Benzer bir "pedagojik mühendislik" çabasına, Türkiye'de erken Cumhuriyet döneminde yürürlükte olan müfredat programlarının özellikle Türkiye Tarihi, Türkiye Coğrafyası ve Malumat-ı Vatanîye (daha sonra Yurt Bilgisi) derslerine yükledikleri stratejik önemde de tanık olunur. 1926 tarihli İlköğretim Müfredat Programı'nda yer alan "Yurt Bilgisi dersinin ilk tedrisatta vazifesi pek büyüktür. Çünkü bu ders, diğer dersler için bir telakki ve temerküz sahası teşkil eder. İlk tahsilin maksadı vatandaş yetiştirmek, gençleri mensup oldukları vatan ve millete intibak ettirmektir. 'Yurt Bilgisi' ise bu gayeyi doğrudan doğruya istihdaf eden bir derstir; bu itibarla diğer derslerin bir merkez ve mihveri mahiyetindedir."² ifadesindeki "vatan ve millete intibak ettirmek" hedefi, kurucu pedagoğların okuldan bekledikle-

ri siyasal sosyalleşme hedefinin de sınırlarını belirler. 1926 tarihli İlköğretim Müfredat Programı'nda Yurt Bilgisi dersi, "çocuğa en geniş mana ile yurdunu ve milliyetini sevdirmek" le, "onda devlet, milliyet ve aile tesanüdüne iptina eden bir ahlakîyet hissi tevliit ettirmek ve yaşatmak"la görevlendirilir. Kısacası Yurt Bilgisi öğretiminin amacı, Hasan Ali Yücel'in de belirttiği gibi "Türk elitini hakiki Türk vatanperveri olarak yetiştirmek"tir (Yücel, 1994: 227).

Öte yandan, gerek *Malumat-ı Vatanîye* gerekse *Yurt Bilgisi* kitaplarında yer aldığı biçimiyle okulda yurttaş eğitiminde çift yönlü bir hedef izlenmesi söz konusudur. Başka bir anlatımla erken Cumhuriyetin "makbul yurttaş" profili, bir yandan *civîlîté* (medenîlik), diğer yandan da *civîsmé* (yurttaşlık ve yurtseverlik) eksenleri üzerinde inşa edilmek istenir. Amaç medeni ve yurtsever yurttaşın yaratılmasıdır. Siyasal sınıfın bu yurttaş tasavvurunun "medeni" cephesinde ise, "makbul" olarak kabul edilen belirli davranış kodlarının izlenmesi bulunmaktadır. Nitekim 1926 tarihli *Cumhuriyet Çocuklarına Malumat-ı Vatanîye*'de Darülfünun Mukayeseli Hukuk-ı İdare müderrisi Muslihiddin Adil (Taylan), kitapta yer alan bilgilerin önemine işaret ederek çocukları "medeni dünya" ile buluşmaya çağırır: "Siz, medeni memleketlerde yaşayan medeni çocuklarsınız. [...] Medeni yaşamak kolay bir iş değildir; birçok incelikleri vardır. Hareketlerimizdeki ufak bir yolsuzluk bizi medeni insanların yanında mahçup bırakır" (Muslihiddin Adil, 1926: 101).

"Çağdaşlık-yurttaşlık" temelinde biçimlenen bu anlayış, Cumhuriyet Batıcılığının iradeci niteliğiyle bütünüyle uyumludur. 1927-28 tarihli *Yurt Bilgisi*'nde yer alan "[...] biz de şeref ve istiklale sahip medeni bir zümre teşkil ettiğimizden dünyanın bütün medeni zümreleri arasında müşterek olan muâşeret adabını kabul etmek mecburiyetindeyiz" (Ali Kami, 1927-28:

101) ifadesi, yurttaşlığın bireyin devlet karşısındaki hukuksal ve siyasal aidiyetinin ötesinde, belirli bir yaşam tarzı ve bu bağlamda da toplum projesini varsaydığını göstermesi açısından önemlidir.

Nitekim kırklara kadar okutulmuş kitapların büyük bölümü yerlere tükürmemek, sokakta pijama ve gecelikle dolaşmamak, toplu taşıma araçlarında uyulması gereken kurallar gibi "makbul" davranış kodlarının telkinine ayrılmıştır. Bu makbul davranış kodlarının telkininde ise, siyasal sınıf tarafından sınırları son derece geniş bir biçimde tarif edilen bir "kamusallık" anlayışına tanık olunur. Başka bir anlamıyla yalnızca toplu yaşama ilişkin davranış kodlarının değil, ama aynı zamanda özel alana ilişkin davranış (görgü) kurallarının da en ince ayrıntılarına kadar belirlenmesi ve telkini söz konusudur. Bu holistik kamusal alan anlayışı içinde sözgelimi erkeklerin kapalı mekânlarda şapkalarnı çıkarmaları gibi bir görgü ve davranış kuralının, erken dönem Yurt Bilgisi kitaplarında "halkın belediyeye yardımı" başlığı altında yer alabildiği gözlemlenir (Ali Kami, 1927-28: 98-99).

Siyasal sınıf tarafından inşa edilmek istenen medeni yurttaş profilinin "yurttaş" cephesiyle ilgili temel özellik ise, "makbul yurttaş"ın niteliği açısından "sivil" değil, ama J. Leca'nın tarif ettiği biçimiyle "bütün aidiyet eksenleri üzerinde saltlıkla siteye aidiyet"³ anlamında "militan" yurttaş olmasıdır. Söz konusu "militan yurttaş" profili, üç ana eksen üzerinde inşa edilir: 1) Yurtseverlik; 2) Yurttaşlık hak-vazife görevleri; 3) Tehlike ve düşman motifi.

"Militan yurttaş"ın üzerinde inşa edildiği yurtseverlik eksenini incelendiğinde erken Cumhuriyet döneminde yurttaş profilinin, yurttaşlığın önkoşulu olarak yurtseverliği çıkardığını, bu yurtseverliğin ise, yalnızca teritoryal (ülkesel) sadakat ekseninde değil, ama aynı zamanda kültürel ve etnik anlamda bir duyarlılık ve "akra-

balık" duygusuyla beslenen bir anlayış etrafında biçimlendiğini görüyoruz.

İkinci nokta, yurttaşın donatıldığı hak ve vazifeler bütünüyle ilgilidir. Kırkların sonuna kadar Yurt Bilgisi kitaplarının temel aktörü "vazifelerle borçlu" yurttaşın, temel zihniyet ise "vatandaşların hakları mükellef oldukları vazifelerin ifası için vardır" (Mehmed Ermin, 1926: 4) anlayışına dayanmaktadır. Bu anlayış doğrultusunda Mitat Sadullah'ın 1934-1935 tarihli *Yeni Yurt Bilgisi*'nde Türk yurttaşlarının görevleri dörde ayrılır:

"1. Kendine karşı vazifesidir ki: sağlam vücutlu ve iyi huylu olmaktır. 2. Ailesine karşı vazifesidir ki: bu da ailesine sadık ve yardımcı olmaktır. 3. Köyüne, milletine ve bütün insanlara karşı: çalışkan ve hayırlı olmaktır. 4. Vatan hizmetlerini istekle ve sevinçle yapmaktır" (Mithat Sadullah, 1934-35: 90).

Militan yurttaş profilinin dayandığı üçüncü ve son nokta ise, erken Cumhuriyet dönemi *Yurttaşlık Bilgisi* kitaplarının adeta ruhuna sinen bir tehdit ve tehlike motifidir. Söz konusu tehdit ve tehlike temasının temel işlevi, "öteki"nin işaret edilmesinden oluşan zihinsel bir seferberlik durumunu toplum üzerinde egemen kılmaktır. Bu anlayış çerçevesinde yirmilerin sonuna kadar "tehdit" motifinin öncelikle padişah ve ailesi ile onlarla işbirliği yapan kişilerin şahsında somutlaştığını, dolayısıyla da bir *Ancien Régime*'e dönme tehlikesinin sürekli olarak satur aralarında varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Söz konusu *Ancien Régime*'e dönme tehlikesi ise, yalnızca saltanatın tadesi anlamında değil, ama kapitülasyonlar ve imtiyazlar sistemini ifade eden bir iktisadi bağımlılık rejimine geri dönüşe de gönderme yapmaktadır. "Öteki"nin milliyetçi zihinsel seferberlik yönünde kullanımı özellikle Kurtuluş Savaşı anlaşımsın yer aldığı ünitelerde bütün açıklığıyla ortaya çıkar. Bu anlatılarda dikkati çeken nokta, reel "düşman" imgesinin yalnızca Yunanlılarla sı-

nırlı tutulmuş olmasıdır. Kitaplarda Yunanlıların adı açıkça zikredildiği gibi, işgal edilen bölgeler sayılırken de yalnızca Yunan işgaline uğrayan bölgelerden söz edilir. Bu yaklaşım, Atatürk'ün yönlendirmesiyle Afet İnan tarafından kaleme alınan *Medeni Bilgiler* için de geçerlidir (İnan, 1969: 37-38). Dolayısıyla Bağımsızlık Savaşı sonrası dış politikasını Batı dünyası ile barışçıl ilişkiler temelinde dayandırma ve eski işgalci güçlerden dost edinme reel politikası, kitaplarda yer alan "dış tehditin" sınırlarını daraltır. Burada özellikle belirtilmesi gereken bir başka husus da, söz konusu sınırlı "dış tehdit" motifine karşılık, seksenli yıllarda yayımlanan *Vatandaşlık Bilgileri* kitaplarında önemli bir yer tutacak olan "iç tehdit" temasının, erken Cumhuriyet dönemi kitaplarında yer almamasıdır. Otuzlu yıllarda yayımlanan kimi kitaplardaki "dağ başında türeyen çşkiya" ise, siyasal göndermelerinden arındırılarak adi suçluluk kapsamında sunulur. Kısacası kırklara kadar uzanan süreçte, Cumhuriyet birlik ve bütünlüğünü gerçekleştirmiş bir muazaffiyet alanı olarak yer alır.

Öte yandan erken Cumhuriyet döneminden çok partili yaşama geçiş dönemine kadar ilk ve orta öğretimde okutulan ders kitapları incelendiğinde siyasal sınıf tarafından inşa edilen yurttaşlık anlayışının toplulukçu bir yaklaşım temelinde biçimlendiği görülür. Bu yaklaşım bir yandan yurttaşın, bir toplulukla (ulusal topluluk) olan ilişkisi içinde ele alınmasında, diğer yandan da toplumu oluşturan yurttaşların tümünün, tanımlanmış ve değişmez bir "iyi yaşam" ya da ortak yarar kavrayışını paylaşukları iddiasında ortaya çıkar.

Toplulukçu yaklaşım, literatürde yer aldığı biçimiyle, gerek topluluğu tanımlamada kullanılan ölçeklerin farklılığı (aile ve klandan ulus ve toplumsal sınıfa kadar uzanan), gerekse topluluk üyeliğine atfedilen anlam açısından çok geniş

bir yelpazede kendini ifade etmektedir. Başka bir anlatımla toplulukçu yaklaşım sol ve sağ değişkenlere sahip olduğu gibi, topluluğu gelenek ve süreklilikle temellendiren muhafazakar toplulukçu anlayış ya da yurttaşlığı kolektif karar alma sürecine katılma ve kamusal müzakere ile konumlandıran cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışları da bulunmaktadır (Üstel, 1999: 64-69). Bu açıdan ele alındığında, Türkiye Cumhuriyeti'nde 1924'ten kırklı yılların ortalarına kadar siyasal sınıf tarafından inşa edilmek istenen yurttaş kimliğinin toplulukçu bir anlayış içinde tanımlandığını saptaması iki soruya yanıt aramayı gerektirmektedir: Söz konusu "topluluğun ölçegi nedir?" ve "topluluğa yüklenmek istenen anlam nedir?"

1924-1927 döneminde yayımlanan *Malumat-ı Vataniye* ders kitaplarından, 1927 sonrasındaki *Yürd Bilgisi*'ne ve 1930'daki *Medeni Bilgiler*'e kadar gözlemlenen ortak özellik, "Yurttaş kimdir?" tanımına açıklık getirilmemiş olmasıdır. Bu anlayışın istisnalarından birini, Muslihiddin Adil'in 1926 tarihli *Cumhuriyet Çocuklarına Malumat-ı Vataniye*'sindeki şu tanım oluşturmaktadır: " (Vatandaş) bir vatanın evladına denir. Bunlar arasında din ve lisan farkı olsa da yine birbirinin vatandaşdır" (Muslihiddin Adil, 1926: 4). Ancak Muslihiddin Adil'in, getirdiği bu tanıma rağmen, yurttaş ve milletdaş arasındaki ayırma da dikkati çektiği gözlemlenir. Nitekim "Ermeni, Rum ve Yahudi" unsurlar Muslihiddin Adil'in yurttaş tanımı içinde yer alırken, Türkistan'daki Türkler "milletdaş" sözcüğüyle karşılanır (Muslihiddin Adil, 1926: 4). *Medeni Bilgiler*'de ise, yurttaşın tanımı yapılmaz. "Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir" (İnan, 1969: 18) ifadesiyle karşılanan "millet" ise, ilk bakışta sözleşmecî ulus anlayışı doğrultusunda tarif edilir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yurttaşlık anlayışının Fransızvari sözleşmecî ulus ya da siyasal ulus teme-

Vatandaşlık esasına dayalı bir millet ve milliyetçilik anlayışı açısından, vatandaşlığın temel bir unsuru olarak seçme hakkı aslı önemdedir. DPAP çizgisi, "millî iradeye" verdiği kutsal değerle, böyle bir anlayışa yaklaşıyor. Ancak seçmen iradesinin "millî" niteliğine yüklediği çağrışımlar, onu bu konumdan uzaklaştırır!

linde algılanmadığı, "devletin unsurları" arasında sayılan "millet" in topraksal (teritoryal) çerçevesini oluşturan "vatan" anlayışı dikkate alındığında açıkça ortaya çıkar. Zira inceleme konusunu oluşturan kitaplarda millet düşüncesinin vatan, ırk, dil ve tarihsel geçmişe dayandırılması ve bu vatan ve tarihsel geçmişin Misak-ı Milli sınırları ve onun tarihini aşarak, Türklerin en eski tarihleri olarak tanımlanan Orta Asya geçmişine göndermede bulunması, millet ve ırkı kaçınılmaz bir biçimde buluşturur.

Nitekim erken Cumhuriyet dönemi *Mulumat-ı Vataniye* ve *Yurt Bilgisi* kitaplarında, yurttaşın bir yandan topraksal-ülkesel (teritoryal), diğer yandan da düşünsel anlamda bir aidiyet eksenini oluşturacağı "vatan" gerçeğinin inşa edilmesi önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde okutulan kitapların tümünde vatan kavramının, bir yandan köy, kasaba ya da kent gibi en yakın fiziki çevreden ve bu çevreye yöne-

lik aidiyet duygusundan Misak-ı Milli sınırlarının belirlediği Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar uzanan bir teritoryal aidiyet duygusu yaratmaya, diğer yandan da "fikri vatan" kavramıyla en uzak tarihsel çevreye gönderme yaparak kültürel bir yurttaşlık yaratmaya yönelik olduğuna tanık oluruz: "Vatan kelimesinden iptidaen anlaşılan doğduğumuz şehir, içinde yaşadığımız ülkedir. Hakikatte vatan tabiri daha geniş bir manayı ifade eder. Bize ve ecdadımıza ait olan bütün topraklar, teneffüs ettiğimiz hava, bize muhit olan her şey, deniz, sema, bütün bunlar (vatan)dır. Vatan, yalnız bugün sahip olduğumuz yerlerden ibaret değildir. Dün bir suretle bizden iftîrak eden, içinde henüz büyük bir kısım milletdaşlarımızın yaşadığı yerler de vatan fikrinde dahildir. Efendiler, içinde yaşadığımız ve bugün sahibi bulunduğumuz topraklar maddî vatanımızdır. Fikri vatanımız bundan daha vasideir. Türkün yaşadığı ve Türkün lisasının konuşuldu-

gu her yer fikri vatanımızdır. Küçük dostlarımızın nazaranızda vatanımızı daima mazi, hal ve istikbalden mürekkep olarak candlandırmız. Mazi bizi eodadımıza rapt ettiği gibi, istikbal de bizden uzak yaşayan ırk ve lisandaşlarımızı bize yaklaştırır. Bu üç unsurdan mürekkep olmayan vatan fikri nakıs bir fikirdir" (Muslihiddin Adil, 1924: 3-4).

Başka bir anlamıyla yurttaş, Cumhuriyetle ifade bulan ortak bir siyasal projenin parçası olmaktan çok (ya da yanı sıra), ulusal-etnik kültürün parçası olarak kabul eden bir anlayışın kırkların sonlarına kadar egemen olduğunu söylemek mümkündür. İnşâ edilen bu "vatan" fikri üzerinde yükselen yurttaşlık kavrayışı ise, siyasal sınıflar açısından ilki "romantik ulus"un inşası, ikincisi ise hemşehrilik bağı yurttaşlık bağı ile nötralize etmek gibi ikili bir işleve sahiptir. Dolayısıyla erken Cumhuriyet dönemindeki resmi yurttaş profiline, yurttaş cumhuriyetçiliği anlayışında bulunan kimliksiz kamu topluluğuna değil, ama ulusal-etnik kültürle ifade bulan bir topluluğa, yani bir kültürel topluluğa dayandığını söylemek mümkündür. Yurttaşlar, B. Barber'in "birlikçi (unitary) demokrasiler", yani yasal aidiyet ve kimliği cansız bir kurgu olduğu gerekçesiyle küçümseyen ve yurttaşlığı daha canlı olan "kanla" temellendiren birlikçi demokrasiler bağlamında tarif ettiği üzere generik olmaktan çok, genetik bir konsensüsle birleşmiş "kan kardeşleri" dir (Barber, 1984: 218-220). Nitekim Mitat Sadullah'ın 1927 tarihli *Yurt Bilgisi*'ne göre, "Bizim milletimiz, Türk milletidir. Aynı soydan gelen, aynı lisani konuşan, aynı adetlere tabi olan insan kümelerine 'millet' denir" (Sadullah, 1927). Soy temelli ulus anlayışı, kitaplarda önemli bir yer tutan Türklerin fitratına ilişkin özelliklerle mantıksal bütünlük içindedir. Kısacası Türklerin "tabiatu"nda olan özellikler, onları yalnızca "çok eski" (Orta Asya boyutu) bir ulus değil, aynı

zamanda da "nitelikli" bir ulus yapar. Bu nitelikler savaş ve barış zamanları perspektifinden ayrı ayrı inşâ edilerek mükemmel bir genetik yapıyı ortaya koyar. Savaş zamanının "cesur ve cengaver" Türkleri, barış zamanının zeki, namuslu ve şerefine düşkün, merhametli ve mükrim Türkleriyle buluşur.

1939'da Maarif Vekilliği tarafından ilkokul 4. sınıf için yayımlanan *Yurtbilgisi Dersleri*'nde Türklerin "medeniyet öğreticilik" özelliği, Orta Asya geçmişinden hareketle anlatılırken, "kılıç"ın temsil ettiği fetihçi boyut da ihmal edilmez:

"Orta Asya'dan bir sel gibi akıp yayılmış Türk milleti, dünyanın dört bucağına medeniyet ışığını ilk ulaştıran millettir. Mağara kovuklarına sığınan insanlara, evlerde barınmağı Türkler öğretti. Yüzlerce yıl evvel Türkün yaptığı eşsiz yapılara bugün bütün dünya şaşkın şaşkın bakıyor. Bütün dünya kumaş dokumasını, hayvan yetiştirmesini Türkten öğrendi.

Binlerce yıldanberi kuvvetimiz ve kılıcımız önünde boyun egen insanlığa; ata binmeği, kılıç kullanmağı gene öğreten Türktür."⁴

Toplulukçu yurttaşlık anlayışı, resmi yurttaş profiline ardında bulunan ortak yarar anlayışı ve topluluğun tüm üyelerince paylaşıldığı varsayılan bir "iyi yaşam" tasavvurunda da ortaya çıkar. Bu ortak yarar ve iyi yaşam anlayışının kurgulanması ise, öncelikle son derece geniş bir biçimde tanımlanmış, yurttaşın özel yaşamının adeta bütününe içine alan, düzenleyen ve denetleyen dolayısıyla kamusalılığı şüpheli (pseudo kamusal) bir perspektif içinden yapılır. Söz konusu kamusal alanın temel aktörü ise, özgür ve özerk yurttaş değil, ama sosyal rolünü genel yarara uygun biçimde düzenleyen yurttaştır.

Bu bağlamda otuzların ortalarına kadar gözlemlenen genel eğilim, kamusal alanın nüfusun büyük bölümünün yaşadığı köy gerçeğinden hareketle kurgulanmasıdır.

Gerek Malumat-ı Vataniye, gerekse *Yurt Bilgisi* kitaplarında ayrımlarıyla yer alan köyün sosyo-ekonomik yaşamı, tarımda makineleşmenin yararları, zirai mücadelenin gerekliliği, Ziraat Bankası'nın işlevi, Köy Kanunu tarafından köylüye yüklenen görevler, tarımda sermaye birikiminin teşviki gibi konular, köylünün devletle olan hukuksal-siyasal aidiyetinin (yurttaşlık) dışında, tüm yaşamını ve zamanını içine alan bir "yurttaşlık hali" telkin edildiğini ortaya koyar. Telkin edilen bu "yurttaşlık hali"nin ardında ise, yurttaşın gündelik yaşamının bütününün, boş zamanı da dahil olmak üzere denetlenmesine yönelik iradeci tavır bulunur. Kitaplarda bu anlayış doğrultusunda köyden başlayarak kasaba ve kentler için öngörülen, "makbul" eğlence türleri sayılır, "Köyde Eğlence" ünitesinde cirit, güreş, zeybek gibi spor ve eğlenceler "temiz ve ahlaki" oldukları gerekçesiyle önerilirken, boş zaman üzerinde tasarruf ve denetim, kitaplarda önemli bir yer tutan ve "millî" bir nitelik taşıyan hijyen ve sağlık temasıyla gerçekleştirilir: "Sihhatimizi ve kuvvetimizi muhafaza etmemiz millî vazifemizdir."

Öte yandan siyasal sınıf tarafından kurgulanan köy ve kent temsili, siyasal sınıfın yalnızca yurttaşla ilişkin değil, ama *Volka*'a ilişkin de tanımlama ve denetleme kaygısını ortaya koyar. Çokkültürlü ve çok inançlı heterojen bir Anadolu gerçekliği karşısında kitaplarda yer alan tek biçimli (ve kimliksiz) bir köylü ve kentli tasarımı, inşa sürecindeki Türk ulus-devletinin kültürel entegrasyon/asimilasyon politikasını özetler.

Cumhuriyet pedagoglarının okuldan - özellikle de okullaşmanın en yüksek olduğu ilkokuldan- bekledikleri, "millî yurttaş" tipini üretmesidir. Nitekim 1936 tarihli *İlkokul Programı*'nda bu kaygı açıkça ifade edilir:

"İlkokul, çocuklara millî kültürü aşılamak mecburiyetindedir. İlkokulun, içinde yetişen bütün vatandaşları aynı millî ül-

külere, aynı millî gayelere bağlamak için lazımgelen bütün bilgileri, itiyatları, alakaları, ülküleri, hizmet arzusunu en verimli şekilde kendilerine vermesi ve telkin etmesi en önemli ödevidir. Millet, hayatı ve istikbali için zarurî gördüğü bütün kıymetleri ve ülküleri vatandaşlarına aşılamayı her şeyden önce ilkokuldan bekler. [...] Okulda her derse millî gayeleri tahakkuk ettirecek bir vasıta olarak bakılmalıdır."⁵

"Millîlik" ilkesinin temel vurgu olarak ortaya çıktığı 1936 tarihli *İlkokul Programı*'nda Yurt Bilgisi derslerinin hedeflerinde de önemli bir değişiklik gözlemlenir. 6 maddede toplanan hedeflerdeki en göze çarpan husus, Türklük vurgusu ve bu bağlamda yurttaşlığın Türklük lehine mevzi kaybidir. Programa göre, Yurt Bilgisi'nin ilk hedefi "Millet mefhumunu ve Türk milletinin karakterini, ululuğunu, kudretini çocuklara kavratmak, Türk milletini sevdirmek, saydırmak, Türk askerini ve ordusunu sevdirmek, saydırmak, bizim için askerliğin önemini kavratmak"tır. Kısacası amaç, çocukları "Cumhuriyet rejimi için sadık ve fedakâr birer yurttaş olarak yetiştirmek"tir.

1936 tarihli *İlkokul Programı*'nın hedeflediği millî kurumlara saygılı ve özverili "vatansever yurttaş" profilinin ideolojik çerçevesini ise, Altıok oluşturur. Program'da "İlkokulun Hedefleri" başlığını taşıyan bölümde "İlkokulun eğitim yolu ile Türk milletinin ortak malı haline getireceği yeni kıymetler rejiminin kültür hakkındaki esas düsturlarıdır ki onlar da Cumhuriyet Halk Partisi programının ulusal eğitim kısmında saptanmıştır. [...] Kuvvetli Cumhuriyetçi, ulusçu, halkçı, laik ve devrimci yurttaş yetiştirmek bütün öğretim derecelerinde yüküm ve özen noktasıdır" ifadesi, artık bir "parti-yurttaş"ın hedeflendiğini ortaya koyar. Söz konusu "parti-yurttaş" anlayışı, Tarık Emin Rona'nın *Yurtbilgisi Dersleri*'nde bütün açıklığıyla yer alır: "İşte çocuklar: Türk inki-

lâbının dayandığı bu altı temel, hepimizin inanıp gönülden sevdiğimiz ilerleyiş ve yükseliş yollarıdır. [...] Aluok, hepimizin canıdır.”⁶

Dolayısıyla Cumhuriyet'in ellili yıllara kadar süren resmî yurttaş profili, özel alan ile kamusal alan arasında ayrımın yokluğu anlamında “holistik” bir yurttaşlık anlayışına dayanmaktadır. Bu yurttaşlığın temelinde kültürel bir aidiyet duygusu yatmaktadır. Söz konusu yurttaş, refleksleri açısından “sivil” değil, ama “militan” yurttaştır. Yurttaşlar arasındaki sosyal bağların belirli bir “iyi yaşam” anlayışına ve ortak yararı paylaşmaya dayanması nedeniyle toplulukçu bir yurttaşlıktır. “Devletleştirilen” bu yurttaşlık, veri kurum ve kurullarla ve bürokratik milliyetçilikle uyum içinde yaşamak anlamında apolitiktir. Zira devlet tarafından kurgulanan kamusal alan, nötr ve steril bir alandır. Bu arada Cumhuriyet'in kırkiki yılların sonuna kadar siyasal liberalizme kapalı olması nedeniyle söz konusu yurttaşlığın katılımcı boyutu eksiktir. Siyasal katılım, yurttaşın devlete karşı “borçları” bağlamında tanımlanan seçme-seçilme faaliyetine indirgenmiş durumdadır. Siyasal anlamda katılımcılık, kişisel yararını toplumun genel yararıyla bütünüyle özdeşleştirmekle ifade bulan sosyal dayanışma motifiyle yer değiştirmiştir. Sosyal tutunum (cohesion) katılımı değil, ama dayanışmayla (teşarik ve tesanüd) sağlanmak istenmektedir.

Yukarıda en temel hatlarıyla ele alınan “makbul yurttaş” anlayışı, ellili yılların başından seksenlere kadar uzanan yaklaşık 30 yıllık süreçte önemli bir dönüşüme uğramıştır. Ellilerden sonra, kültürel yurttaşlık anlayışından Misak-ı Milli sınırlarıyla yetinen bir siyasal yurttaşlık anlayışına geçişe tanık olunur. Bu dönem içinde yayımlanan *Yurttaşlık Bilgisi* kitaplarındaki yurttaş profili, özel alan ile kamusal alan arasına belirli bir mesafe koymuş bireye dayanmaktadır. Başka bir anlatımla

söz konusu dönemde yurttaşlığın, milliyet olan zorunlu bağlarından özgürleşerek kamusal alandaki yurttaşlık hak-görev eksenine indirgenmesi, söz konusu eksenin ise, seçimlerde oy verme, askerlik ve vergi ödeme görevleriyle (geleneksel) sınırlandırılması, yani “epizodik yurttaşlık” anlayışı söz konusudur. Başka bir anlatımla kültüralisti-milliyetçi referanstan “arındırılan” yurttaşlık, bu kez de steril yurttaşlık “an”larına ve pozitif hukuk kurallarına adeta hapsedilmiştir.

“Okul”da yurttaş eğitimi, 1980 Darbesi’ni izleyen dönemde yeni bir evreye girecektir. 1985 yılında Talim ve Terbiye Kurulu’nun aldığı bir kararla Ortaokullarda Sosyal Bilgiler başlığı altında okutulan dersin *Millî Tarih*, *Millî Coğrafya* ve *Vatandaşlık Bilgileri* adları altında üç ayrı ders olarak okutulmasına karar verilmiştir. Söz konusu değişiklik, basit bir ad değiştirmenin ötesinde yeni bir zihniyetin de egemen olacağını ifade eder. Nitekim seksenli yıllardan başlayarak İslamiyet’le (de) güçlendirilmiş bir kültürel yurttaşlığa geri dönüş söz konusudur. *Vatandaşlık Bilgileri* kitaplarında milleti oluşturan maddi unsurlara “dil” ve “ırk”ın yanı sıra din unsurunun da eklenmesi, söz konusu özcü-kültürel yurttaşlık anlayışının “biz-onlar” çerçevesini de belirler. Başka bir anlatımla “Din birliğinin olması, bireylerin birbirini sevmelerinde, yardımlaşmalarında, kaynaşmalarında etkili olur. Onun için, milletin meydana gelmesinde din birliğinin korunması önemlidir. Aynı dine mensup olmak, bireylerin birbirine karşı hoşgörülü olmalarını da gerektirir” (Aydos ve Yenice, 1994: 60) ya da “Din kuralları toplumda bireylerin birlik ve beraberlik içinde yaşamalarını sağlayan harçtır” (Aydos ve Yenice, 1994: 21) anlayışı doğrultusunda toplumsal tutunum eksenini İslamiyet’e odaklayan bir anlayış önplana çıkar. Dolayısıyla seksenlerle birlikte, erken Cumhuriyet döneminin kültürel yurttaşlığının, din bağının da eklen-

mesiyle tahkimine tanık olunur. Türk ve İslâm vurgusu, özellikle demokrasi, aile, devlet gibi ünitelerin ideolojik arkaplanını oluşturur. Bu anlayış doğrultusunda söz konusu üniteler, Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinden “önce”, “sonra”, “Osmanlı İmparatorluğu” ve “Türkiye Cumhuriyeti” başlıkları tarihselleştirilir. Demokrasinin tarihi, Dört Halife devri, şura ve kuruftay gelenekleri, Osmanlı millet sistemi çerçevesinde Türkleştirilir ve İslâmlaştırılır.

Milletin unsurları arasında yer alan “ırk” unsuru ise, bir yandan bir zihinsel seferberlik unsuru olarak ortaya çıkarken, diğer yandan da “sağlıklı toplum” a kanıt oluşturur. Kimi kitaplara göre “Her millet, kendi ırkının üstünlüğüne inanır, bunu savunur. Bu inanç ve savunuş bireyleri bir arada tutar, sağlıklı ve güçlü olmalarını sağlar” (Aydos ve Yenice, 1994: 60). Söz konusu ırk temelli ulus anlayışı, 1980 Darbesi sonrasında ders kitaplarının sonunda yer alan ve Almanya’da çalışan Türkler de dahil olmak üzere Türk asıllı topluluğun dünya üzerindeki yaygınlığını “Büyük Türklük” tasavvuru temelinde ortaya koyan *Türk Dünyası* haritasıyla pekiştirilir.

1980 sonrası *Vatandaşlık Bilgileri* kitaplarında dikkati çeken bir başka husus da, erken Cumhuriyet dönemi militan yurttaş profilinin bu kez boyutları ve aktörleri daha da genişlemiş ve ayrıntılandırılmış bir

tehdit ve tehlike dünyasına karşı seferber edilmesidir. Anarşi ve terör, global tehdit, güncel tehdit başlıkları altında toplanmış olan bu paranoyit dünya tasarımı, iç düşman şeklinde ifade edilen “bölücü ve yıkıcı unsurlar” la pekiştirilmektedir. Dış tehdit ise, uyuşturucu, casusluk, Batı ülkelerinin Türkiye üzerindeki emelleri, Ermeni terörü, Yunanistan’ın Ege Denizi’ndeki emelleri, Doğu ve Güneydoğu’daki olaylara destek verdiği ileri sürülen Fransa, İsviçre ve Suriye tehdidiyle daha da güçlendirilmiş olarak karşımıza çıkar. Kısacası, Cumhuriyet’in ilk yıllarında, yani Bağımsızlık Savaşı’nın ertesinde bile olmadığı kadar tekil ülkelere açık göndermeler, üstelik de Talim Terbiye Kurulu tarafından beş yıl süreyle kabul edilen kitaplarda yer alır. Gerçek ya da potansiyel tehdit ve tehlike temasından ve millî güvenlik söyleminden hareketle, sürekli bir teyakkuz ruhunun egemen olduğu bir “olağanüstü hal vatansızlığı” telkin edilir.

Cumhuriyet döneminde “okul” da yurttaş eğitiminin iki “an”ından söz etmek mümkündür. Bu iki “an”, erken Cumhuriyet döneminde ulus-devletin inşasına ve seksenlerde ise ulus-devletin tahkimine denk düşer. Özcü-kültüralist toplum temsili ve yurttaşlar topluluğu anlayışı, her iki “an” da makbul yurttaş profilinin eylem alanını belirler. Militan milliyetçi (etnisist) yurtseverlik sivil ve katılımcı yurttaşlığı tutsak almıştır. □

DİPNOTLAR

- 1 Dominique Schnapper, *La France de l'Intégration*, s. 217.
- 2 Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, *İlkokul Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, 1930, s. 78.
- 3 Jean Léca, “Bireycilik ve Yurttaşlık”, E. Balibar, D. Borne vd., *Dersimiz: Yurttaşlık* içinde, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 31.
- 4 T. C. Maarif Vekillîği, *Yurtbilgisi Dersleri*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939, s. 14.
- 5 Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, *İlkokul Programı*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.
- 6 Tarih Emin Rona, *Yurtbilgisi Dersleri*, Maarif Matbaası, İstanbul, s. 24.